संस्कृत

3856 पुराण

विष्णुपुराणे – प्रथमांशः

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

६७०। ८८

1

। शिवपुराण

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

॥ श्री ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ नमाम्हरिहरहिरण्यगर्भात्मने नमः ॥ सर्वं कर्मैव यत्प्रेय ईश्व
रः श्रुमानुगुणेष्वपि स्थितिकालसंलयः प्रधानबुद्ध्यादिजगत्प्रपंचसूः स
नोऽस्तु विष्णुर्मे नित्यमुक्तिदः ॥ प्रणम्य विष्णुं विश्वेशं ब्रह्मादीन् प्रणिपत्य च
गुरुं प्रणम्य वक्ष्यामि पुराणं वेदसंमितं ॥२ इतिहासपुराणज्ञं वेदवेदांगपारगं ।
धर्मशास्त्रादितत्त्वज्ञं वैराग्येणान्वयात्मजं ॥३ पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियं
मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥४ त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखि
लं गुरो ॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि वेदांगानि यथाक्रमं ॥५ त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ।
मामान्ये नराकृतश्रमं वक्ष्यंति सर्वे शास्त्रेषु प्रायशो येऽपि विद्विषः ॥६ सोऽहमि
च्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥७

= मनुरत्रिर्विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनांगिरा यमः आपस्तंबसंवर्तौ कात्यायनबृहस्पती पराशरव्यासशंखलिखिता दक्षगौतमौ
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ २ ॥

(2)

~ वाशीकायादीनि २

(2A)

यन्मयंचजगतूब्रह्मनूयतास्मिनक्षरावरं।लीनमासीतूयथायत्रलयामेष्यतियत्र
वा।।यत्प्रमाणामिष्टूनानिंदवादीनांचसंन्नवं।सहद्वदपर्वेतादीनांसंस्थानंचनथास्तु
वः।न्हयोदीनांचसंस्थानंप्रमाणंतुनिसत्तमः।।दवादीनांनथावंशानूमन्हून्मथ्वंतरा
लिचा।कल्पानंकल्पविन्तागांश्रवज्ञयेगविकल्पितान्।।कल्प्यांतश्रुश्रुरूपंचब्रह्म।गवा। यत्रदीक
न्मोक्षस्यटत्र [illegible] ग।।दवर्षिपार्थिवानांच [illegible] रतेभ्यतमहामुने।।वेदप्रणयनंचिवनथा।वा ला ५
×गां ४ त्रुष्टुयथा।धर्माश्रवास्त्रणादीनांनथा [illegible] आश्रमवासिनां।श्रोतुमिच्छाम्यहंसर्वंचत्तोवा
सिष्ठनंदना।ब्रह्मनूप्रसादप्रवणंकुरुष्वमयिमानसं।।युनौंदामेततूजानीयांचत्स
सान्तूमहामुने।।परासरज्वोचा।साधु।मित्रेयधर्मज्ञस्मारितोस्मिपुरातनं।।पितुः
पितामेनगवान्वसिष्ठोयदुवाचयैद्दू।।विश्वामित्रप्रयुक्तेनरक्षसाभक्षितःपिता।

राक्षकैर्भापिपादना १

(3)

मम१

या। श्रुत्वा तु स्वानस्य ततः क्रोधाभिभूतया हन्तुं समारब्धः॥ ततो हनुमान्‌ राक्षसां सर्वं विनाशाय स
मारतौ। कृतान्तश्च शतशस्तस्मिन्‌ महासत्वे निशाचराः। ततः संहीयमाणस्तु तत्र
स्वराक्षसाः ततः। मारुत उवाच महानागा वरिष्ठाः स्म नित्यतामहा। अत्र मेयं न कोप्यनना
तं मन्ये स्मि मेकाहि राक्षसानां पराक्रमं ते पितुः स्त्री विहितं तथा। क्रुद्धानामिष्यन्ते नति
क्रोधे ज्ञानवतां कृतः। हन्यात्‌ नानकः केनयतः स्वकृत्य उक्तं तमानुसं चिन्त्य
पि महत्ता वसाक्रोशानमानावेः। यद्वा सर्वं सर्व क्रोधनाशकरः परः। स्त्र ग्रोप २
वर्थ्य व्याधिव कारणं परम श्रेयः। वक्ष्यामि सदा क्रोधं तान्‌ मानन्दशान्त वा स्त्र यांनि
चाचारिदोग्ध्र हीनैरनपकारिणिः सर्वं तु विरम येन तु हमासाराहिंसा यथाः। एवं
तानतते नोहनं महानी तौ महात्मना। उपसंहृतवान्‌ सर्वं महाशक्ताक्रयगोरवान्‌॥ १२

(3A)

ततः प्रीतः स भगवान्वशिष्ठस्तु मुनिसत्तमः॥ संप्राप्तश्च ततस्त्वत्र लक्ष्मणो ब्रह्मणः।
सुतः॥ पितामहेन दत्तार्थ्यैर्दत्तासनपरिग्रहः॥ मामुवाच महाभागो मित्रियपुत्रवत्सलाग्र
जः॥ वरं मृदुनित्यं यद्वाक्यानुसारार्थं स्थापितादमाः॥ च यातस्मान्न समस्तानि निर्वा
नं शास्त्राणि वक्ष्यति। संततं तेन मे मोहच्छेदं कृत्वा हि नो पि यतस्त्वया॥ नैरुन तश्वस्मा नु
महात्मा गदंदाशं यं महावरं पुराणसंहिताकर्ता न वानुवक्ष्यन्न विश्यति। वेदानां
परमार्थेव यथावाद्यस्यासिन्न वानुपडुने च निश्चितं च कर्मण्येव स्वमलामति॥ भ
त्यस्मादादर्शं संदिग्ध्यातव वक्षन्न विश्यति। ततश्च प्राह भगवान्वशिष्ठोऽस्मत्पिताम
हः। शुक्लास्यनयद्भक्तं तत्सर्वामितं नूतनविष्यति। तेनं श्च प्राह भगवान्॥ इति प्रवृव
शिष्ठेन शुक्लास्यनवधीमता। यद्भक्तं नूनं स्मृतिं यानं च त्प्रसादादखिलं मम॥ स्माऽहं

= अत्यंताद्विदाजरहिताया जन्मारत्यनाविकारशून्याया ४ निमर्यौता गुलत्रयरहिताया ४ सदा सा नविनाशरत्यनायविकारशून्यायानित्याय
= शुद्धौनिवै र्त्तिता ४ = प्रकाशकाया ४

वदाम्यशेषं तन्मे त्वयि परिपृच्छतः। पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथातथं। वि = वासुदेव
(५) ष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव संस्थितं। स्थितिसंयमकर्त्तासौ जगतोऽस्य जगच्च स पद्यसूताद्य = अथवासुदे
सः॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥ पराशर उवाच। अविका यपरब्रह्मणे
राय शुद्धाय नित्याय परमात्मने। सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे। नमो ह = विष्णवे रनारायणा
रिण्यगर्भाय हरये शंकराय च। वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यंतकर्मणे। एकान नारायणरूपाय ५
कस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः। अव्यक्तव्यक्तरूपाय भूताय विष्णवे मुक्तिहे
।त त्वा सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः। मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवेस्तु ∧
क्ति हेतवे। आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसां। प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्यु परमात्मा दोनाम
३ तं पुरुषोत्तमं। ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रांत्या

=परात्परं इंद्रियादीनां परः अन्यत् तद्धर्मं न गवद्गीतायां इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः । पुरुषान्न्यावरः ।
सांख्यानुः त्रयः त्रयाः पुरुषः अस्मिन्नर्थे ब्रह्मसूत्रं ... ॥ ४ =तथैतो अन्यपापात् परिणामः । ६

दर्शनेन तः परिस्थितं विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितौ सर्गे तथा प्रवृत्तं । प्रणम्यं जगता
मीशं अजमक्षयमव्ययं । सांप्रतं तत्समासनिष्ठानां नन्तु रातनं । कथयामि यथा
पूर्वं दत्तात्रेयेण निःसत्वामेः । पृष्टः श्रीवाचनेन गवानूं अजयानिः षिनामहः । ते ।
ष्ट्यात्कं त्रु रूक्तसाय तुत्राजनमेदा तां ता सारस्वनायते नापि ममसार छ्रा तन
चापरः पराणां परमः परमात्मा सं स्थितः । रूपवर्णादि निर्देशा विशेषणवि
वर्जितः । अपक्षय विनाशाभ्यां परिणामर्द्धि जन्मभिः । वर्जितः शाक्यनेवक्तुं यः
सदास्तीति केवलं । सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवे
ति विद्वद्भिः परिपठ्यते । तद्ब्रह्म परमं नित्यं अजमक्षयमव्ययं । एकस्वरूपं च सदा
हेयाभावाच्च निर्मलं । तदेव सर्वमेवैतत् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् । तथा पुरु

(५A)

=रूपादिरूप्य वा यदिविशेषणे ष्ववर्जितः । निर्विशेषणता य

कृत्याश्रि ४

=हवाओविद्या नदत्ता वा श्रिमर्वा ।१

=विनाशाभ्यां । कामक्रोधश्चामाद् हस्वहताश्चमानो मादाप्तणः । विपादक्षाहमःशोकः इत्यतेमानसामलाः । निर्मलं इति ।१

स्वर्यरूपी अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण मायाबद्धिः। १ व्यक्ताव्यक्त कुं। २

अविद्या २ आत्मा २ परमात्मादि २ — स २

(5)

वरूपेण कालस्वरूपेण च स्थितौ। परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजा। अव्यक्ते
तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरः। प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्। पश्यंति सू-
अविद्या ३ रयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदं। प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः। रूपाणि स्थि-
तिसर्गांतव्यक्तिसद्भावहेतवः। व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं पुरुषः काल एव च। क्रीडतो बा-
लकस्येव चेष्टां तस्य निशामय। अव्यक्तं कारणं यत्तत् प्रधानमृषिसत्तमैः। प्रोच्य-
ते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकं। अक्षय्यं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवं। शब्द-
अविद्या ४ स्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहतं। त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययं।
तेनाग्रे सर्वमेवासीद्व्याप्तं वै प्रलयादनु। वेदवादविदो विद्वन्नियता ब्रह्म-
वादिनः। पठंति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकं। नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्ना ४

जगत्कारणं ब्रह्म अर्थं पठंति। १

निर्मीतवेदवाक्या आर्थिः। २

= अतींद्रियमित्यि।१ =विकारात् त्रयीयं नेवाविकारात्प्रकृतिरित्युक्तं तत्संबंधित्वत्प्राधानिकं त्रयानावस्थं इत्यर्थः।१

×शून्ना १

(5A)

सीत्तमोज्योतिरभून्नचान्यत्।श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्मपुं
मांस्तदासीत्।विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र।त
स्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपांतरं तद्द्विज कालसंज्ञं।प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तं
अतीतप्रलये तु यत्।तस्मात्प्राकृतसंज्ञोयमुच्यते प्रतिसंचरः।अनादिर्भग = अनंतिपर्यंप
वान्कालो नांतोऽस्य द्विज विद्यते।अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यंतसंय रूप्रकाली ५
माः।गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते।कालस्वरूपरूपं तद्विष्णो
र्मैत्रेय वर्तते।ततस्तत्परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः।सर्वगः सर्वभूतेशः स
र्वात्मा परमेश्वरः।प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।क्षोभयामास सं
प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ।यथा सन्निधिमात्रेण गंधः क्षोभाय जायते।म

= दृष्टिसंहर्त्री।१

=सुक्तिवत्यथा अ॥ २ अवाक्षितः॥ २ =गुणानां अविशा तसुद्धिर्नेवतं गुणानां मयोदयः तत्र थश्री लक्षार्थ लोयनकार्य णत कुल थ उनं तत्र
ऊंगमात्रश्रमदनः सेतुतिरश्च तः॥ ४ बीजंच २

नासां नोपकृतेर्वान्तु तथा सोपरमेश्वरः स एवाक्षानाकाव्रह्मन्नांद्ध्याय्यश्चपुरुषो
(6) न्नमतः। सः सांकाचविकारा अष्टौ प्रधानं चेरप्रियं स्थितः। विकारा अणुस्वरूपेऽश्चत्र
स्मरूपादि तिंद्यथा व्यक्तस्वरूपश्च तथा विद्धः सविश्वरश्वरः। युणसाध्यात्तन्तस्त
स्मान्तत्कृत्स्नाविशिष्टनाम्भुतो। गुणां गृह्णेन संह्र्तिः सर्वे काले द्विजोत्तमाः। प्रधान
तत्वं हेतुं तं महान्तुरयस्वंसमाह्वणे न सा। विकोराजसाष्टिवनाम सांस्त्वविद्येमहा
भ्यमंतताः ६ नूप्रधानतत्त्वेन समवेत चाबीजसमावृता। विकारिकांस्तजसश्चाष्टमनादिस्थेवनाम
सः। त्रिविधोऽयमहंकारो महतत्वादजायत। ज्ञानेंद्रियाणां हेतुः संगुणवान्महा
५ त्मानाय था प्रधानेन महानुमहतांसनतथा। वृतः ह तनादि स्वविकुर्वाणः। शब्दतन्मा ५
त्रकं तेनतः। ससर्जशब्दतन्मात्रात् आकाशं शब्दलक्षणम्। शब्दमात्रं तथाकाशंत

(6A)

तादिः स समावृणोत्। आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह। बलवानभव
द्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः। आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत्। त
तो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह। ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुण = पार्थिव संघातात्
मुच्यते। स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत्। ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं
रसमात्रं ससर्ज ह। संभवंति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि तु। रसमात्राणि चां
भांसि रूपमात्रं समावृणोत्। विकुर्वाणानि चांभांसि गंधमात्रं ससृजिरे। संघातो । पृथ्वी ८
जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणो मतः। तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता
स्मृताः। तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते। न शांता नापि घोरास्ते न
मूढाश्चाविशेषिणः। भूततन्मात्रसर्गोऽयमहंकारात्तु तामसात्। तैजसानींद्रि

यतश्चाकाशादयः इंद्रियविषयहेतवो शब्दादिकं यथा रूपश्च शरीरव्यापकमर्थप्रकाशनां सुखं च करोतीति तेशां तायतश्चादिकं रजसः दुःखं मनो यथाकृष्यता अकुर्व्यापारं कुर्वंती नित्यानां यतश्चोद्रिक्तरजस्पशरीरयोगे स्वंजाड्यं प्रत्यापयति तामांहं विदधतीति तु दशाः तेन तानि विशेषा नानावीर्याः॥ ५

अहंकारात् तु॥ याण्याहुर्देवा वैकारिका दश॥ एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः॥ त्व

क्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पंचमं॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै

द्विजा॥ पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पंचमी॥ विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां

(७) च वक्ष्यते॥ आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा॥ शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन् सं

युक्तान्युत्तरोत्तरैः॥ शांता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः॥ नानावीर्याः पृ

थक् भूतास्ततस्ते संहतिं विना॥ नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः॥ स ॥ ५

मेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः॥ एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशे

षतः॥ पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च॥ महदाद्या विशेषांता ह्यंडमुत्पा

दयंति ते॥ तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जलबुद्बुदवत्समं॥ भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्त

= नवैमात्ता॥ १

(7A)

डुदकेशयं।प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमेतत्तमोनत्रोंयरूपस्वरूपोऽसौ।
युक्तरूपी जगन्नाथः विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण च यमेवंच्यवस्थितः। मेरुरूपं ब्रह्म मेरुस्तस्य
= मनफस उराज्ञुश्रुमहीधराः।गन्धोदकं समुद्राश्च तत्र श्रीः सन्तु सुमहात्मनः। अद्रिद्वीपसमुद्राश्च
स्वाद्धो नितालोकसंस्थः। तस्मिन्नंडे उत्तवाह्नि विश्वं सदेवासुरमानुषं वारि वज्रं निला
श्वेदेडस्प काद्योस्तनोऽनूनादिना बहिः। वृतं दशगुणैरंडं तनादिमहतानथा। अयथकेनोद्धृतो
ब्रह्मनूतिः सार्वैः सहितोमहानूापतिरीवराणैरंडं ब्रह्मनोदिमहतानथ सप्तभिः प्राकृ
तैर्वृतैः नालिकेरीफल श्रीनं बीजं बाह्यदलैरिवा। जुषन्नरजोगुणं तत्र स्वयं विश्वे
श्वरोहरिः। ब्रह्मा भूत्वा जगतो विश्वात्मा संप्रवर्तते। सृष्टेश्च पाल्यं तु युगं याति यावत्कल्प॥
ल्पविकल्पनास वेत्ति कुं नगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः। नमोदेकीवं कल्पोतरू

(४) द्रूपीजनार्द्दनः।मैत्रेयाखिलभूतानिभक्षयत्यतिदारुणः।संभक्षयित्वाभूतानि।
जगत्येकार्णवीकृते।नागपर्यंकशयनेशेतेऽसौपरमेश्वरः।प्रबुद्धश्चपुनःसृष्टिं।
करोतिब्रह्मरूपधृक्।सृष्टिस्थित्यंतकरणींब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां।ससंज्ञांयाति
भगवानेकएवजनार्द्दनः।स्रष्टासृजतिचात्मानंविष्णुःपाल्यंचपातिच।उपसंह्रियते
चांतेसंहर्त्ताचस्वयंहरिः।पृथिव्यापस्तथातेजोवायुराकाशमेवच।सर्वेंद्रियांतः
करणंपुरुषाख्यंहियज्जगत्।सएवसर्वभूतात्माविश्वरूपोयतोऽव्ययः।सर्गादिकं
ततोऽस्यैवभूतस्थमुपकारकं।सएवसृज्यःसचसर्गकर्त्तासएवपात्यत्तिचपाल्यते
च।ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्तिर्विष्णुर्वरिष्ठोवरदोवरेण्यः।इतिश्रीविष्णुपु। छिमकल।
राणेप्रथमेंऽशेद्वितीयोऽध्यायः॥२॥मैत्रेयउवाच।निर्गुणस्याप्रमेयस्यशुद्धस्या =कारकसंनि
नष्टा।१
=दशाय्यानवछिन्नस्था।१

=सर्गादिमन्वरहिते।१

श्रीविष्णवे।

(8A)

शुद्धस्याप्यमलात्मनः।कथंसर्गादिकर्तृत्वंब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते।पराशरउवाच।शक्तयःसर्वभा
वानामचिंत्यज्ञानगोचराः।यतोतोब्रह्मणस्तास्तुसर्गाद्याभावशक्तयः।भवंतितपतांश्रे
ष्ठपावकस्ययथोष्णता।तन्निबोधयथासर्गेभगवान्संप्रवर्त्तते।नारायणाख्योभ
गवान्ब्रह्मालोकपितामहः।उत्पन्नःप्रोच्यतेविद्वन्नित्यएवोपचारतः।निजेनतस्यमा कार्यकोवात्
नेनआयुर्वर्षशतंस्मृतं।तत्पराख्यंतदर्द्धंचपरार्द्धमभिधीयते।कालस्वरूपंविष्णो =संख्यापपादनं।६
श्चयन्मयोक्तंतवानघ।तेनतस्यनिबोधत्वंपरिमाणोपपादनं।अन्येषांचैवजंतूनांचरा
णामचराश्चये।भूभूभृत्सागरादीनांअशेषाणांचसर्वशः।काष्ठापंचदशाख्यातानि
मेषामुनिसत्तम।काष्ठात्रिंशत्कलात्रिंशत्कलामौहूर्तिकोविधिः।तावत्संख्यैर
होरात्रंमुहूर्तैर्मानुषंस्मृतं।अहोरात्राणितावंतिमासःपक्षद्वयात्मकः।तैःषड्भिरय

व॰

(१)

णं च षड्भिर्यनं दक्षिणोत्तरा । अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनं । दिव्यैर्वर्षसहस्रै
र्युगं कृतत्रेतादिसंज्ञितं । चतुर्युगं द्वादशभिर्निशा द्विनागं निबोधयामास चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं
कृतादिषु यथाक्रमं । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः शतैः
संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते । संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः । संध्यासंध्यां
शयोरन्तः यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः । कृतं त्रे
ता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगं । प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने । ब्रह्मणो
दिवसे ब्रह्मन् मनवश्च चतुर्दश । भवन्ति परिमाणं च तेषां कालकृतं शृणु । सप्तर्षयः
सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः । एककालं हि सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् । चतुर्यु
गानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः । मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम । अष्टा

युगाख्यः स तु इ
ति संज्ञा ।।५

८

८

किंचिदधिका ।

(9A)

-- संख्यसंख्यांश शकं विना १२

शानसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतौ। द्विपंचाशत्तथान्यानि नियुतानि महामते। सह
स्राण्यधिकानि त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज। सप्तषष्टिस्तथान्यानि
नियुतानि महामुने। विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकं विना। मन्वंतरस्य संख्या
ऽयं वार्षिसानुषाणां द्विजा। चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतः। ब्राह्मो नैमि
त्तिको नाम तस्यांते प्रतिसंचरः। तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं। जनं प्रयां
ति तापात्ता महर्लोकनिवासिनः। एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः। भोगि
शय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्राससंहितः। जनस्थैर्योगिभिर्देवैश्चिंत्यमानोऽब्जसंभवः।
तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदंते सृजते पुनः। एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं च यत्॥
शतं तु वै तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः। एकमस्याथ तीतं तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ।

= चतुर्युगादि
कं. १५
= जनलोकगके
लि १५

(१०)

नस्यांते सुमहाकल्पः पद्म इत्यभिविश्रुतः। द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्त्तमानस्य वै द्विज।
वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमं परिकीर्त्तितः। इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे तृतीयोऽध्यायः॥३॥
मैत्रेय उवाच॥ ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्यथा॥ ससर्ज
सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने॥ पराशर उवाच॥ प्रजाः ससर्ज भगवान् ब्रह्मा नाराय
णात्मकः। प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय॥ अतीतकल्पावसाने निशासुप्तो ६
६ त्थितः प्रभुः। सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत॥ नारायणः परोऽचिंत्यः = भुनयः ॥१
परेषामपि स प्रभुः। ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसंभवः॥ इमं चोदाहरंत्यत्र
श्लोकं नारायणं प्रति। ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययं॥ आपो नारा इति प्रो
क्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ तोयांतःस्थां महीं

=तां।

(10A)

याऽऽगण्येकासीत्प्रभुः। अनुमानात्तदुद्धारं कर्त्तुकामः प्रजापतिः। अकरोत्स तनूमन्यां
कल्पादिषु यथा पुरा। मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं रूपमास्थितः। वेदयज्ञमयं रूपं अ-
शेषजगतः स्थितौ। स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः। जनलोकगतैः सिद्धैः ह श्री।८
सनकाद्यैरभिष्टुतः। प्रविवेश तदा तोयं आत्माधारो धराधरः। निरीक्ष्य तं तदा देवी
पातालतलमागतं। तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुंधरा। पृथिव्युवाच। नमस्ते
सर्वभूताय तुभ्यं शंखगदाधर। मामुद्धरास्माद्द्य त्वं त्वत्तोऽहं पूर्वमुत्थिता। त्वयाहं
उद्धृता पूर्वं त्वन्मयाहं जनार्दन। तथान्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः। नमस्ते
परमात्मात्मन् पुरुषात्मन् नमोऽस्तु ते। प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः। त्वं क- नकलसंख्या निकलनसा पायसूर्यीय।२
र्त्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत्। सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक्॥

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com